

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/116555>

Please be advised that this information was generated on 2021-10-17 and may be subject to change.

Redactioneel

Journalistiek, kritiek en zelfregulering

De journalistiek wordt sinds de eeuwwisseling in toenemende mate blootgesteld aan kritiek. De oorzaken daarvan lijken zowel maatschappelijk (meer mondigheid van de burger, opmars van het populisme, mediatisering) als technologisch (meer interactie- en reactiemogelijkheden) en economisch (concurrentie en commercialisering).

In dit themanummer wordt onderzocht hoe journalistiek en media omgaan met deze kritiek en antwoorden bieden in de vorm van journalistieke gedragscodes, toenemende transparantie over het eigen functioneren, meer interactie met en verantwoording aan het publiek en andere vormen van (zelf)regulering. Daarnaast wordt bekeken hoe de journalistiek in concrete gevallen of incidenten omgaat met de nieuwe uitdagingen, zoals de komst van sociale media, de invloed van pr en voorlichting op de nieuwsagenda en de weerslag van nieuwe, aangescherpte journalistieke codes op de berichtgeving.

Het is dit jaar precies tien jaar geleden dat in Nederland het advies *Medialogica* van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO, 2003) uitkwam. Het advies trok destijds veel aandacht, en dat over een lange periode, omdat het precies op tijd kwam en vrij nauwkeurig het toen heersende maatschappelijk onbehagen in de media articuleerde. In weerwil van de titel beweert het rapport niet dat in het krachtenveld tussen media, politiek en burgers de media aan het langste eind trekken. Deze indruk was eerder wel ontstaan door vooral de verkiezingscampagne van 2002, vlak na de moord op de populistische politicus Pim Fortuyn, die zich grotendeels in de media, en vooral op televisie, had afgespeeld. Nee, steunend op een voorstudie door communicatiewetenschapper Kleinnijenhuis stelt de RMO dat de publieke agenda weliswaar nog steeds in hoge mate wordt bepaald door de politiek en niet door de media, maar dat de media wel steeds belangrijker zijn geworden als, zoals de Raad het noemt, decorbouwers van de publieke zaak. Het publieke domein is volgens het advies meer aan *medialogica* onderhevig, en het publieke debat wordt almaar meer bepaald door de mogelijkheden en begrenzingen van de media, en met name televisie. Deze *medialogica* houdt de journalistiek en de politiek volgens de Raad gevangen in een *'prisoner's dilemma'* waarin iedereen meedoet en waaraan niemand zich kan onttrekken. Deze *medialogica* is in de plaats gekomen van, zoals Brants en Van Praag (2006) het enkele jaren later in een overzichtsartikel kernachtig formuleren, eerdere logica's: eerst de partijpolitieke logica (*party logic*, tot 1970) en later de publieke logica (*public logic*, 1970-1990), die ook alle een andere rolverdeling voor journalistiek en media impliceren.

Bij een stevige diagnose horen ook heldere aanbevelingen, en ook hierin stelde de RMO niet teleur. De overheid wordt opgeroepen tot het organiseren van actieve vrijheid, waarin de

markt gereguleerd wordt door bijvoorbeeld een wettelijke persfusieregeling en de burgers ‘empowered’ worden om weerbaarder te worden tegenover de toegenomen mediamacht. Maar de Raad zet vooral in op – in het verlengde van een voorstudie door de samenstellers van dit nummer (Bardoel & d’Haenens, 2003) – meer maatschappelijke verantwoordelijkheid en publieke verantwoording door de media zelf. Mediaorganisaties moeten meer transparantie tonen en zich meer naar burgers verantwoorden. In dit kader beveelt de Raad niet alleen horizontale arrangementen aan zoals visitaties, *public hearings* en kwaliteitshandvesten, maar ook het instellen van een *mediawatch*-instituut dat berichtgeving over publieke zaken en vooral hypes moet onderzoeken, en een jaarlijks mediapolitiek verantwoordingsdebat – naar het voorbeeld van de al bestaande jaarlijkse Haagse financiële verantwoordingsdag – waarin journalisten, politici en burgers elkaars functioneren kritisch kunnen becommentariëren.

Na de presentatie oogst het RMO-advies, naast lof voor de duidelijke en gedurfde diagnose, vooral ook veel kritiek op de voorgestelde maatregelen die bijkans als persbreidel werden beschouwd. In de kabinetsreactie op dit advies wordt een jaar later daarom flink wat gas teruggenomen:

‘De rol van de overheid is om de pluriformiteit van het totale medialandschap te bevorderen en om in de eigen overheidscommunicatie betrouwbaarheid en een dialoog met burgers voorop te stellen. De overheid gaat niet over de redactionele keuzes van afzonderlijke media, omdat dan de persvrijheid in het geding zou komen. Het is ook niet wenselijk om als overheid de journalistiek tot (zelf)regulering te dwingen. Wel kiest de overheid ervoor om zelfregulering in de journalistiek te stimuleren, door een aantal nieuwe initiatieven in de mediasector te bundelen en (tijdelijk) financieel te steunen.’

(Kabinetsreactie, 2004, p. 15)

Deze zeer gematigde reactie van de overheid had te maken met het feit dat het mediaministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, dat niet bij het RMO-advies betrokken was maar de beperkingen van het mediabeleid opgelegd door de persvrijheid maar al te goedkende, deze reactie heeft voorbereid. Maar zeker ook met de omstandigheid dat een jaar later de maatschappelijke onrust en het onbehagen in de media, die de aanleiding vormden voor het advies, alweer wat waren gaan liggen. Van het door de RMO voorgestelde scala aan maatregelen bleef in het kabinetsbeleid alleen – door anderen in te richten met tijdelijke subsidie van de overheid – een mediadebatbureau, een nieuwsmonitor en een poging tot versterking van de Raad voor de Journalistiek over, maatregelen waarvan tien jaar na dato het effect nog maar beperkt bespeurbaar is.

Achteraf gezien markeert het verschil tussen de duidelijke diagnose door het RMO en de erop volgende zelfgekozen machteloosheid van de overheid nog een andere breuklijn. Door de privatisering en commercialisering van de mediasector – zowel naar structuur, met de komst van private zenders, als qua cultuur, in een steeds zakelijkere krantenwereld – is de rol van het overheidsbeleid beperkter geworden, en regeren in media en journalistiek in toenemende mate eigen verantwoordelijkheid en zelfregulering.

We zien deze trend ook weerspiegeld op conceptueel niveau: (*good*) *governance* komt in de plaats van *government*. De centrale rol van de overheid maakt plaats voor de gedeelde verantwoordelijkheid van alle *stakeholders*. In onze voorstudie voor het RMO-advies hebben we deze, zowel normatieve als empirische, ontwikkeling weergegeven in de vierslag politieke verantwoording, marktverantwoording, professionele verantwoording en, niet in het minst, publieke verantwoording. Voor een goed overzicht van de in dit verband relevante theorieën en concepten verwijzen we graag naar het nieuwste boek *Journalism and Society* van onze voormalige Amsterdamse collega Denis McQuail (2013).

In dit themanummer zien we deze nieuwe en gedeelde verantwoordelijkheid in werking. Voor Nederland behandelt dit nummer de mate van toegenomen responsiviteit en publieke verantwoording bij drie prominente nieuwsredacties, en worden de status van gedragscodes en de contextuele condities voor hun impact nagegaan. Voorts wordt de aanwezigheid van nieuwsfactoren in persberichten onderzocht als invloedrijk kenmerk voor het redactionele selectie- en bewerkingsproces in de nieuwsmedia.

Voor wat betreft Vlaanderen kozen we voor de publicatie van de van Facebook geplukte foto's van slachtoffers van de busramp in de tunnel bij Sierre, waarbij vooral de kranten flink de bocht zijn uitgevlogen, hetgeen geleid heeft tot zelfreflectie bij diezelfde mediaredacties en vervolgens de aanleiding vormde voor een lijvig rapport, waarvan de terugblikkende visies en beschouwingen van journalisten in dit themanummer te lezen zijn. Daarnaast kozen we voor een illustratie van de rol van sociale media met betrekking tot de berichtgeving over de Arabische Lente in Belgische televisiejournals. Dit nummer brengt ten slotte ook de resultaten van een landenvergelijkend surveyonderzoek naar opvattingen van journalisten rond uiteenlopende instrumenten van zelfregulering.

In dit nummer wordt duidelijk dat in reactie op de kritiek van de laatste tien jaar mediaverantwoording een belangrijker rol is gaan spelen, maar ook dat aan deze toenemende transparantie en verantwoording niet alleen maatschappelijke doelstellingen – zoals verwoord in het RMO-advies – ten grondslag lagen, maar evenzeer strategisch-commerciële motieven. Daarbij valt ook op dat veelal het management (inclusief de hoofdredactie), dat immers de relaties tussen organisatie en omgeving behartigt, hierin een voortrekkersrol vervuld heeft, terwijl de professionals zich uit angst voor een verlies aan autonomie eerder terughoudend betoonden.

Ondanks de aanvankelijke roep om nieuw en meer actief overheidsbeleid, vooral in Nederland, kwam het antwoord op de kritiek en het gebrek aan vertrouwen vooral tot stand op basis van zelfregulering door betrokken partijen. We zien ook dat, zowel in Vlaanderen als in Nederland, deze zelfregulering vaak gevoed werd door incidenten, en dat externe druk dus een kritische factor is. Ondanks deze, laten we het noemen, conjunctuurgevoeligheid van de mediakritiek hebben we niettemin de indruk dat de onderzochte trend naar meer transparantie en verantwoording een structureel fenomeen is, dat zowel door maatschappelijke of strategisch-commerciële overwegingen als – meer recent – door technologische ontwikkelingen gevoed wordt.

Dit themanummer toont, naast de toegenomen kritiek op de media en een nieuwe nadruk op zelfregulering door alle betrokken partijen, nog een derde trend, namelijk de recente toename van praktijkrelevant journalistiek onderzoek. Traditioneel gezien hadden zowel in Nederland als in Vlaanderen *journalism studies* maar een beperkte plaats binnen het communicatiewetenschappelijk onderzoek. Een belangrijke reden daarvoor was, althans in Nederland, wellicht de strikte scheiding die bestond tussen het communicatiewetenschappelijk onderzoek aan universiteiten enerzijds en het journalistiek onderwijs aan hogescholen anderzijds. Als gevolg van deze institutionele scheiding ontbrak de elders zo zinvol werkende verbinding tussen (praktijk)onderwijs en (wetenschappelijk) onderzoek. Toen de eerste auteur ruim tien jaar geleden samen met collega's een bundel uitbracht onder de titel *Journalistieke cultuur in Nederland* (Bardoel, Van Vree, Vos & Wijfjes, 2002) als vervolg op een KNAW-conferentie over dit onderwerp bleek nog dat, op de conferentie en in het boek, de auteurs overal vandaan kwamen: van universiteiten, hogescholen en uit de praktijk. Van een gevestigde journalistieke onderzoekstraditie was evident nog geen sprake. Uit de inventarisatie die Brants en Vasterman (2010) maakten voor het eerste themanummer van dit tijdschrift over journalistieke studies ooit, blijkt dat het aantal wetenschappelijke publicaties in dit domein duidelijk gegroeid is, maar tegelijk ook dat de meeste bijdragen meer bij toeval dan per intentie tot dit terrein gerekend mochten worden.

Het tweede themanummer in dit domein, dat zich nadrukkelijk op een deelterrein richt, laat zien dat relatief veel jonge communicatiewetenschappers zich op dit terrein wagen. De verichte kwalitatieve en kwantitatieve studies laten zich niet – zoals de klacht was van Brants en Vasterman – beperken tot de buitenschil van de journalistiek, maar richten zich nadrukkelijk ook op de bestudering van de journalistieke productie en inhoud in meer strikte zin. Dit alles schept verwachtingen voor de toekomst, maar er zijn zeker ook bedreigingen. Veel van de studies in dit nummer zijn mogelijk gemaakt op basis van, in elk geval aan Nederlandse zijde, subsidies van externe fondsen, zoals in de eerste plaats het Stimuleringsfonds voor de Pers. Omdat dit fonds de nadruk in de subsidiering enigszins verlegt van onderzoek naar innovatieprojecten en de nadruk legt op kortlopend onderzoek met direct nut voor de journalistieke infrastructuur kan deze bron van steun opdrogen. In Vlaanderen zijn de jongste jaren enkele projecten goedgekeurd bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek waarmee momenteel proefschriften op het terrein van de journalistieke studies worden voorbereid. Ook biedt het Steunpunt Media, gefinancierd door de Vlaamse minister van Media, een structuur waarbinnen beleidsondersteunend onderzoek rond nieuws (bijv. diversiteit in het nieuws, mediawijdsheid, een update van een journalistensurvey) en waarbinnen ook het onderzoek rond pers en slachtoffers, waarvan een onderdeel in dit nummer wordt voorgesteld, mogelijk wordt gemaakt.

Ook de toenemende druk aan de academie om het onderzoek, en in toenemende mate ook het onderwijs, in het Engels te verzorgen en de ermee gepaard gaande verschuiving van nationaal naar internationaal vergelijkende en meer globale vraagstukken vormen een volgende bedreiging voor journalistieke studies die ook relevant zijn in de eigen nationale context. Hierin loopt Nederland vooruit op Vlaanderen, waar vanuit de eigen geschiedenis de eigen taal en het

eigen cultuurgebied nog meer gewaardeerd worden en waar maatschappelijke dienstverlening naast onderwijs en onderzoek nog een rol speelt bij het beoordelen van de prestaties en bevordering van academici.

Dit themanummer brengt eerst het onderzoek van Yael de Haan en Jo Bardoel (*Tien jaar na Fortuyn. Kritiek en verantwoording bij Nederlandse nieuwsorganisaties*). De bijdrage is gebaseerd op het proefschrift van de eerste auteur rond drie uitvoerige casestudies bij de nieuwsredacties van *de Volkskrant*, NOS Nieuws en RTL Nieuws met als centrale vraag hoe deze nieuwsmedia omgaan met de kritiek op hun functioneren en de toegenomen vraag naar verantwoording en responsiviteit. Dit etnografisch onderzoek omvat, naast observaties en archiefonderzoek, meer dan honderd interviews waaruit blijkt dat verantwoording afleggen en responsief zijn naar het publiek gezien worden als mogelijke oplossingen voor de structurele problemen van media zoals toegenomen concurrentie en een afnemend lezerspubliek. Hoofdredeacteurs hebben de afgelopen jaren veel initiatieven genomen en een meer publiekgeoriënteerd beleid geïntroduceerd, maar journalisten zijn terughoudend en nemen vooral een reactieve houding aan.

Vervolgens worden gedragscodes als instrument om de kwaliteit van de journalistiek te bevorderen onder de loep genomen. Deze literatuurstudie van Richard van der Wurff en Klaus Schönbach (*De effectiviteit van journalistieke gedragscodes: een literatuurstudie*) laat zien hoe gedragscodes in de praktijk werken. Gedragscodes blijken vooral een symbolische rol te vervullen, met een daadwerkelijke impact die erg afhankelijk is van de redactionele en organisationele leiding. De speelruimte voor individuele ethische beslissingen is vaak klein. Daarom stellen de auteurs voor om na te denken over richtlijnen die kwaliteitsnormen op het niveau van de redactie of nieuwsorganisatie vastleggen.

Hoe er wordt nagedacht op individueel niveau en binnen nieuwsredacties wordt onderzocht bij journalisten die regelmatig over criminaliteit, verkeersongevallen en rampen berichten door Rozane De Cock, Leen d'Haenens, Robin Reul, Julie Desmedt, Elke Ichau, Peggy Valcke, Ellen Wauters en Anoeska Schipper (*Berichtgeving over slachtoffers. Journalistieke praxis volgens Vlaamse verslaggevers*). Centrale vraag van het deelonderzoek waarover hier wordt gerapporteerd luidt: 'Hoe gaan journalisten om met slachtoffers of nabestaanden van slachtoffers?' Aanleiding van het onderzoek vormde de bekende busramp in een tunnel bij het Zwitserse Sierre en de publicatie van Facebook-foto's van slachtoffers in sommige nieuwsmedia. Het omvangrijke onderzoek, waarvan deze bijdrage focust op de bevraging van de journalisten, doet aanbevelingen voor een meer correcte en meer ethische berichtgeving: zo moet de drempel om een klacht in te dienen verlaagd worden. Als onmiddellijk resultaat bij de publieke presentatie van de resultaten van het onderzoek gaf de Raad voor Journalistiek te kennen de termijn voor slachtoffers om een klacht in te dienen twee keer zo lang te zullen maken: zestig dagen in plaats van dertig nu.

Hoe belangrijk sociale media zijn als nieuwsbron in de televisieverslaggeving in Vlaanderen over de Arabische Lente vragen Rebeca De Dobbelaer, Steve Paulussen en Pieter Maesele zich af (*Sociale media en oude routines. User-generated content in het Vlaamse televisienieuws over*

de Arabische Lente). Dit onderzoek (inhoudsanalyse en diepte-interviews) bevestigt dat sociale media een belangrijke bijdrage leverden als nieuwsbron in de televisieberichtgeving over de Arabische Lente, maar nuanceert tegelijkertijd de idee dat dit tot fundamentele veranderingen in de journalistieke praktijken van nieuwsgaring en -selectie heeft geleid. Klassieke routines en mechanismen van *gatekeeping*, bepaald door de macht van de gehanteerde bronnen en de behoefte aan een efficiënte productie, blijken ook het gebruik van sociale media als nieuwsbron te bepalen.

De klassieke *agenda building*-routines en redactionele bewerkingsprocessen worden gevolgd door Anne Kroon en Pytrik Schafraad, door nieuwsfactoren (zoals verrassing, controversie, omvang) in universitaire persberichten onder de loep te nemen (*Copy-paste of journalistieke verdieping? Een onderzoek naar de manier waarop nieuwsfactoren in universitaire persberichten nieuwsselectie en redactionele bewerkingsprocessen beïnvloeden*). De prominentie van nieuwsfactoren (liefst in onderlinge combinatie) blijkt de nieuwsselectie en het redactionele bewerkingsproces ervan in hoge mate te sturen. Journalisten gaan, volgens de auteurs, selectief om met hun beschikbare hulpbronnen en blijken vooral te investeren in producties waarmee zij zich denken te kunnen onderscheiden van anderen.

Ter afsluiting biedt dit themanummer een landenvergelijkend surveyonderzoek door Harmen Groenhart en Huub Evers (*Regulering van journalistiek: een internationale of nationale kwestie? Resultaten van een internationaal vergelijkende survey onder journalisten*) onder beroepsjournalisten (twaalf Europese en twee Arabische landen) met betrekking tot hun opvattingen over en ervaring met diverse instrumenten van zelfregulering. Het onderzoek brengt een aanzienlijke internationale consensus aan het licht ten aanzien van het grote belang dat journalisten toekennen aan transparantie van het vak en aan interactie met hun publiek.

Het in dit themanummer gepresenteerde onderzoek leidt tot drie conclusies dan wel aanbevelingen. Zelfregulering moet in de eerste plaats gerealiseerd of verbeterd worden op individueel én organisatorisch niveau, bijvoorbeeld door middel van intervisie en reflectie. Op de tweede plaats suggereren de resultaten dat zelfregulering eerder een nationale dan een internationale aangelegenheid is. Overkoepelende Europese beroepsorganen lijken niet voor de hand te liggen. Bovendien biedt, in de derde plaats, alleen het economische domein enige ruimte en legitimatie voor Europese regulering. Gezien de alom gevoelde financiële druk op de professionele kwaliteit en gelet op de toenemende internationalisering van mediaondernemingen is het denkbaar dat grote internationale mediaconcerns worden aangesproken om de infrastructuur van zelfregulering bij de mediatitels die onder hun beheer vallen te versterken.

Hier, op Europees niveau, ontwaren we weer de spanning tussen overheidsregulering en zelfregulering die we eerder al op nationaal niveau waarnamen. Ook hier lijkt, gelet op de sterke traditie ter zake in vooral de perssector, de balans uit te zullen vallen in het voordeel van zelfregulering boven overheidsmaatregelen. Niettemin lijkt hier, zie de recente gang van zaken in Groot-Brittannië naar aanleiding van het *News of the World*-afluisterschandaal en het Leveson-

rapport, zelfregulering niet te kunnen slagen zonder ten minste de dreiging van overheidsregulering.

Jo Bardoel (Radboud Universiteit Nijmegen, Universiteit van Amsterdam) en Leen d'Haenens (KU Leuven)

Literatuur

- Bardoel, J. & d'Haenens, L. (2003). Media en maatschappelijke verantwoordelijkheid; van theorie naar praktijk. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen. Gepubliceerd als bijlage 3. In: RMO (2003). *Medialogica: over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 99-150.
- Bardoel, J., Vos, C., Van Vree, F. & Wijfjes, H. (red.) (2002). *Journalistieke cultuur in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brants, K. & P. Vasterman (2010). Redactioneel. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 38(1), 1-5.
- Brants, K. & Van Praag, Ph. (2006). Signs of a media logic. Half a century of political communication in the Netherlands. *Javnost – The Public*, 13(1), 25-40.
- Kabinetsreactie op adviezen RMO en ROB over politiek en media*. Brief staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties en staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Den Haag, 12 juli 2004.
- Kleijnijenhuis, J. (2003). Het publiek volgt media die de politiek volgen. Gepubliceerd als bijlage 4. In: RMO (2003). *Medialogica: over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 151-213.
- McQuail, D. (2013). *Journalism and Society*. London: Sage.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, RMO. (2003). *Medialogica: over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.